

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫ
ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

Арашан гуманитардык
институтунун
ИЛИМИЙ ЖУРНАЛЫ

Araşan Sosyal Bilimler
Enstitüsü
İLMÎ DERGİSİ

5-6

БИШКЕК / BİŞKEK - 2008

Büyük Selçukluların Hanefilere Destekleri ve Irak Selçukluları Sultanı Mesud'un Faaliyetleri

Adem ARIKAN*

Özet

Büyük Selçuklular (1040-1157), Müslüman olurken aynı zamanda Hanefî mezhebini de kabul etmişlerdi. İlk sultan Tuğrul Bey zamanında Şafîiler/Eşarîler aleyhine yapılan bazı uygulamalar olmuştu. Tuğrul Bey'den sonra Alp Arslan'ın başa geçmesiyle bu durum sona ermişti. Tuğrul Bey'in uygulamaları sebebiyle devletin hangi mezhebi desteklediği hakkında bazı sonuçlara varılmış, Alp Arslan zamanında bu duruma son verilmesiyle de, devletin Eş'arîliği benimsediği sonucuna varanlar olmuştur. Hâlbuki bizzat Alp Arslan ve ondan sonra başa geçen Selçuklu sultanları, Hanefî hassasiyetlerini sürdürmüşlerdi. Biz, süreç içerisinde, bu konudaki gelişmeleri ele alıp, son sultan Sencer zamanında Irak bölgesini yöneten yeğeni Mesud'un Eş'arîler aleyhine faaliyetlerine değineceğiz.

Anahtar Kavramlar: İslam, Hanefîlik, Selçuklu Devletleri, Sultan Mesud.

Abstract:

“Supporting of Great Seljuks to Hanafites and Operatings of Sultan Mesud”.

Great Seljuks (1040-1157) had accepted Islam with Hanafite sect. In the time of first emperor Tugrul Beg, some practices had occurred opposed to Shafi'ites/Ash'arites. After Tugrul Beg, these manners had finished by acceding Alp Arslan to the throne. There are some consequences' practices of Tugrul beg concerning the Seljuk state madhab policy. Some researchers have reached to conclusion that the Seljuk state has settled for Ash'ari madhab because of exercises in the time of Alp Arslan. But Alp Arslan in person and his successors had kept on their Hanafite sensitivities. We, in this period, will touch the exercises of the ruler of Iraq region, Sultan Mesud who nephew of Sultan Sanjar against bearers of Ash'ari by dealing with developments about this matter.

Key words: Islam, Hanafites, Seljuks, Sultan Mesud.

Аннотация:

Турки Сельджуки (1040-1157) – были мусульманами и положительно воспринимали учения имама Ханафи. Во времена правления первого султана Тугрула бейа, против учения Шафиев и Эшариев предпринимались различные действия. С приходом к власти Алп Арслана эти действия прекратились. И все же предпринятые действия во времена Тугрул бейа не прошли бесследно, и хотя при правлении Алп

* İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Mezhepler Tarihi araştırma görevlisi.

Arslana это было прекращено, среди народа отрицательное отношения к учению Эшариев не изменилось. В последствии Алп Арслан и все последующие султаны Сельджуков, придерживались учения Ханафиев. Мы в данной работе рассмотрим, предпринимаемые отрицательные действия против учения Эшариев в Ираке, где правил Месуд, племянник последнего Сельджукского султана Санджара.

I. Giriş

Selçukluların Mezhep Tercihinin Önemi

Çoğunluğunu Türkiye Türklerinin oluşturduğu Batı Türkleri arasında Sünni yorumunun gelişmesi ve yayılması açısından Büyük Selçuklu dönemi önemlidir¹. Büyük Selçukluların Sünniliğe sağladıkları siyasal destek, İslâm dünyasında ve Türk tarihinde önemli bir tarihsel misyon oluşturmuştur. Zamanın en önemli siyasî güçlerinden biri olan Büyük Selçukluların Sünnîlik lehine yaptıkları bu tercih, ilerleyen süreçte geleneksel bir nitelik kazanan ve onu Batı Türk devletleri siyasetlerinin de temel ideolojisi haline getirecektir².

Birçok araştırmacı Selçuklulardan önceki yüzyılı (IV/X. yy.), “Şîî asrı” diye adlandırmaktadır³. Selçukluların tarih sahnesine çıktıkları dönemde İslâm âleminde Şii-Batınî cereyanları oldukça etkindi. Fatımî halifelerinin genişleyen nüfuzuna karşılık, Sünnîlerin halifesi olan Abbasîler, son derece zayıflamış ve Şîî Bûveyhilerin tahakküm ve istibdadı altına geçmişlerdi. Fuad Köprülü'nün ifadesiyle “Sünnîlik âleminin çok zayıfladığı bu esnada, eğer Selçuklu hükümdarları meydana çıkarak Abbasi hilafetini ve Sünnîliği muhafaza etmeseydiler, İslâm dünyasında Şiîliğin genel olarak hâkim bir konuma geleceği muhakkaktı”⁴.

II. Selçukluların Sünnî-Hanefîğinin Kaynağı

Büyük Selçuklular benimsedikleri mezhebi seçmelerinde tarihi koşullar ve içinde buldukları coğrafya büyük ölçüde etkili olmuştur. Kaynaklarda Selçuklular için genel anlamda “Sünnî”⁵, alt bir mezhebe mensubiyeti ifade eden “Sünnî-Hanefî”⁶ şeklinde nitelendirmeler yer almaktadır. Devletin adına nispet edildiği, Selçukluların ilk atası ve ilk lideri

1 Ahmet Yaşar Ocak, *Türkler Türkiye ve İslam*, İstanbul: İletişim yay., 1999, s. 40.

2 Ocak, a.g.e., s. 62 vd.

3 Marshall G. S. Hodgson, *İslamın Serüveni: Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç Ve Tarih: Ateşli Silahlar İmparatorlukları Ve Modern Zamanlar trc. Alp Eker ve diğerleri*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1995, s. 38 vd.; Ahmet Güner, *Büveyhîler'in Şii-Sünnî Siyaseti*, s. 184; Eymen Fuad Seyyid, ed-Devletü'l-Fatımîyye fi Mısır: tefsîr cedîd, Kahire: ed-Dâru'l-Mısriyyeti'l-Lübnanî, 1992, s. 54; Carter Vaughn Findley, *The Turks in World History*, Oxford: Oxford University Press, 2005, s. 69 (tercümesi: Dünya Tarihinde Türkler, çev.: Aysen Anadol, İstanbul: 2006, s. 88).

4 M. Fuad Köprülü, *Türk Tarih-i Dinisi*, (Yayına Haz. Metin Ergun), Ankara: Akçağ yay. 2005, s. 135, 6. dipnot.

5 İbn Kesir Tuğrul Bey'in Bağdat'a gelişinden sonra Şîî Bûveyhoğulları Devleti'nin sonunu anlatırken “onlardan sonra gelen Selçuklular'ın Ehl-i Sünnet'e sevgi duyan ve kıymet veren bir kavim olduğuna” vurgu yapmaktadır. (الاتراك السلجوقية الذين... يحيون أهل السنة ويؤونهم ويرفخون قدرهم...) İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, Beyrut: Dâru'l-Kutübi'l-İlmiyye, 1985, XII, s. 73; Seyfullah Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*, s. 168; Süleyman Genç, “Tuğrul Bey Zamanında Selçuklu Abbâsi İlişkileri”, *Türkler*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, IV, (ss. 639-658) s. 643; aynı müellif, *Fatimi-Abbasi-Selçuklu Münasebetleri ve Besasiri İsyamı*, (Yayınlanmamış Doktora), Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İzmir 1995, s. 126-8.

6 Zebihullah Safa, *Tarih-i Edebiyat der Iran*, Tahran; Kitab-furuş-i İbn Sina, 1339/1960, II, s. 136-230 Safa'nın bu eserinin kendisi tarafından yapılan muhtasarı dilimize tercüme edilmiştir. *Iran Edebiyatı Tarih*, çev. Hasan Almaz, İstanbul: Nüsha Yayınları, 2002. C. I, s. 134-38; Resul Caferiyan, *eş-Şia fi İran: dirasatun tarihiyye mine'l-bidaye hatte'l-karni't-tasi'el-hicri*, Arapçası: Ali Haşim el-Esedi, Meşhed, 1420, s. 201; Findley, *The Turks in World History*, s. 69 (tercümesi, s. 88); Ahmet Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, s. 45, 54, 63..

Selçuk, Oğuz diyarından Cend şehrine geldikten sonra Müslüman olmaya karar vermiş ve Harizm tarafında, Buhara'nın kuzeyindeki Zandak (Zandana) şehrine adam gönderip, şehrin valisinden din adamları istemiş, kendisine bağlı Oğuzlar ile birlikte Müslüman olmuştur¹. Bu vali, muhtemelen Samanoğullarının uç valisidir.² Selçukluların ilk yöneticilerinin, Müslüman devletlerden Samanoğulları ile ilişkiye geçtikleri bilinmektedir. Faruk Sümer'in verdiği bilgilere göre 391/1001 yılında, Samanî hükümdarı Ebû İbrahim Mustansır, Oğuz Türklerinin yardımını almak için yanlarına gelmiş, Yabgu Selçuk'un oğlu İsrail Müslüman olmuş ve Samanî hükümdarı ile akrabalık kurulmuştur.³

Samanoğulları Hanefî mezhebine mensup olup⁴, devlet işlerini Hanefî alimlerin görüşlerine göre halletmekteydiler⁵. Müslüman devletlerden ilk olarak Samanilerle ilişkiye geçen Selçukluların, onlardan etkilenecek, hem İslamiyet'i, hem de Hanefilik mezhebini aynı anda kabul ettikleri anlaşılmaktadır⁶. Nitekim eI-Hüseynî, Selçukluların İslam dinine girişini, "Hanefî dinine girdiler"⁷ şeklinde ifade etmektedir. Barthold da Samanoğulları Devleti'ne hakim mezhebin Hanefilik olduğunu ve orada Türkler tarafından kabul edildiğini ve Selçukluların Hanefî Mezhebi'nin çok koyu koruyucuları olduklarını belirtmektedir.⁸ Dönemin kaynaklarından Râvendî, Selçukluların Hanefî mezhebine olan desteğinden bahsederken, Ebû Hanife'nin hacda iken yaptığı bir duayı nakletmektedir:

İmam-ı Azam, hacda iken "Ey Tanrı, mezhebim hak mezhep ise ona yardım et" diye dua etmiş, Kabe'den bir ses "kılıç Türklerin elinde olduğu müddetçe, mezhebin zail olmasın" demiştir. Ravendî "çok şükür... Arabistan, Acemistan, Rum ve Rus diyarında kılıç Türklerin elindedir... Selçuk oğullarından gelen sultanlar Ebu Hanife ashabından alimleri o kadar himaye etmişlerdir ki, onların sevgilerinin izleri genç-ihtiyar herkesin gönlünde yerleşmiştir" demektedir.⁹

Samanoğullarının itikatta Mâtürîdîliği benimsedikleri gibi Selçukluların da Mâtürîdîliğe tabi oldukları kaydedilmektedir.¹⁰ Ahmet Ak ise Samanilerin görev

1 Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk - İslam Medeniyeti*, 8.b., İstanbul; Ötüken Neşriyat, 2003, s. 66-68; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi : Kuruluş Devri*, Ankara, 1979, s. 21; Ahmet Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, İstanbul : Tarih ve Tabiat Vakfı, 2002, s. 34; Kafesoğlu, "Selçuklular", *IA*, X, s. 355.

2 Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 21-22; Seyfullah Kara, *Selçuklular'ın Dini Serüveni*, s. 76; Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*, İstanbul; İz Yayıncılık, 2007, s. 168-9.

3 Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri Boy Teşkilatı Destanlar*, Ankara : Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, 1967, s. 62.

4 Aydın Usta, *Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni (Samaniler Devleti 874-1005)*, İstanbul, 2007, s. 453.

5 V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara; Türk Tarih Kurumu, 1990, s. 250.

6 Kara, *Selçuklular'ın Dini Serüveni*, s. 76; Seyfullah Kara, "Selçuklu Türkleri'nin Mezhepler Arası Barış Sağlamaya Yaptıkları Katkıları", s. 383, . krş. Yahya b. Hamza el-Vezne, *Medînetu Merv ve 's-Selâcika hattâ Asri Sencer*, Kahire : Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, 2007/1428, s. 200.

7 el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s.2.

8 Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, yay. haz. K.Y. Kopruman ve İsmail Aka, Ankara; Türk Tarih Kurumu, 2006, s. 89. Selçuklular'ın Hanefî mezhebinden olmalarında Sâmanîler'in tesiri için bkz. Hüseyin Emîn, "ed-Devletü's-Sâmâniyye", *Mecelletü'l- Müerrihi'l- Arabî*, Bağdâd, 1980, sayı: 15, s. 7-22.

9 Ravendî, *Rahatü's-Sudur*, s. 17-8; C.E. Bosworth, "The Political and Daynastic History of the Iranian Worl (A.D. 1000-1217)" *The Cambridge History of Iran 5: the Saljuq and Mongol*, ed. John Andrew Boyle, Cambridge: Cambridge University, 1968. s. 15; Resul Caferiyan, *eş-Şia fi İnan*, s. 319.

10 Abdülmecid Ebû'l-Fütuh Bedevî, *et-Târîhü's-Siyâsi ve'l-Fikrî lil-Mezhebi'es-Sünnî fi'l-Meşriki'l-İslâmî mine'l-*

verdiği alimlerin eğilimlerinden hareketle “uzun süre bölgede hakim olan Hanefî/Maturidîlerin yerini, IV/X. Asırda önce Ashabü'l-Hadis anlayışına yakın kişiler, daha sonra ise Hanefî-Mutezile anlayışına yakın kişilerin aldığını” kaydetmektedir.¹ Yine Ahmet Ak'ın verdiği bilgilere göre bölgedeki Hanefî ulema arasında rey taraftarları ve bundan uzaklaşan iki görüş oluşmuştu. Mâturidî'nin içinde bulunduğu rey taraftarı olan Cüzcaniyye siyasetten uzak dururken, İyâziyye denilen diğer grup, Samaniler devleti tarafından desteklenmiştir.² Bu bilgilerden anlaşılmaktadır ki Samaniler devleti, İmam Maturidî'nin içinde bulunduğu grubu dışlamaktadır ve devletin son dönemlerinde, yani Selçukluların ilişki kurdukları dönemde, Hanefiler arasında Mu'tezilî eğilimi olanlar destek görmektedir. Bu durumda Selçukluların itikadî mezheplerini tercihte Samaniler'den etkilenmeleri, bu devletin Selçuklularla ilişkide oldukları son dönemlerinde destekledikleri Mutezile eğilimli Hanefiliği değil de, bu devlet tarafından dışlanan Maturidî'nin görüşlerini benimsemiş olmaları izahı güç bir durumdur.

Selçuklular döneminde, farklı Hanefî gruplar³ da olmakla birlikte “itikadî (usûlu'd-dîn) ve amelî (furû-u-şeri'a) konularda bir sınırlamaya gitmeksizin, Ebû Hanife'nin görüşlerine tabi olan Hanefiler”⁴, Mâtürîdîlerdi.⁵ Bu dönemde, Nisabur'dan Özkent'e, Semarkand ve Türkistan beldelerinin sınırlarına kadar, Gazne ve Mâverâunnehr'in hepsi Hanefî'dir. Irak'ın çoğunluğu da Hanefî'dir. Harezm bölgesinde, fıkhıta Ebû Hanife'ye tabi Mu'tezilîler bulunmaktadır.⁶

Mikail Bayram, o dönemde Hanefî sözü ile Mu'tezile Mezhebi kastedildiğini belirterek bir genelleme yapmakta ve Selçuklu sultanlarının, özellikle de Tuğrul Bey'in Mu'tezilî eğiliminden bahsetmektedir.⁷ Buna karşılık Selçuklu Sultanlarının genelde Sünniliği, özelde ise Hanefiliği, Mu'tezilî akidelere karşı koruduğu savunulmuştur⁸.

Karnî'l-Hâmis el-Hicrî hattâ Sukûtu Bağdât, Cidde: Alemü'l-Ma'rife, 1983, s. 9, 122, 128. Shahab Ahmed de Selçuklular'ı Hanefî ve Mâtürîdî diye nitelendirmektedir. Bkz. “Mapping the World of a Scholar in Sixth/twelfth Century Bukhâra: Regional Tradition in Medieval Islamic Scholarship as Reflected in a Bibliography”, *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 120, No. 1. (Jan. - Mar., 2000, ss. 24-43), s. 42.

1 Ahmet Ak, Büyük Türk Alimi Maturidi ve Mâtürîdilik, İstanbul, 2008, s. 31.

2 Ahmet Ak, a.g.e., s. 169.

3 Seyyid Murtaza Razi *Tabsiratu'l-Avâm* isimli eserinde, o dönemlerde Hanefiler'in itikatta beş gruba ayrıldığını kaydetmektedir: Mutezile, Neccâriyye, Kerrâmiyye, Mürcie ve Cebriye. Râzî'ye göre Harezm halkı, furûda Hanefî, usûlde Mutezilî'dir. Buharalılar ve çevresi, Kâşân yöresi, Naccârî-Hanefiler'dir. Gür ve Sind Kerrâmileri'nden bazıları, Hanefîdir. Kufe, Bağdad ve çevresindeki Hanefiler, Ebû Hanife ve öğrencileri, Mürcî'dir. Horasan bölgesi, Mâverâunnehr, Fergâna ve Türk beldeleri Hanefiler, Cebri'dir. Seyit Murtaza b. Dai Razi, *Tabsiratu'l-Avam fi Marifeti Makalati'l-Enam*, nşr. Abbas İkbâl, Tahran 1364, s. 91; Safa, *Tarih-i Edebiyat der İran*, s. 145.

4 Abdülcelil Kazvini, *Kitabü'n-Nakz*, nşr. Seyyid Celaleddin Hüsey Urmevi, [y.y.] : Payan, 1331h.ş./1952, s. 74, 492. (واگر حنفی باشد خواهند که بدانند که کرامی است یا معتزلی یا نجاری یا خود مذهب ابی حنیفه دارد مطلقاً در اصول و فروع شریعت).

5 Madelung'a göre, Abdülcelil Kazvini “Ebu Hanife'nin sadece fihhi görüş ve uygulamalarına tabi olan Kerrâmiyye, Mutezile ve Neccariyye'nin tersine, usûlu'd-dîn ve furûu'ş-şeri'ada bir sınırlamaya gitmeksizin, Ebû Hanife'nin görüşlerine tabi olan Hanefiler'den bahsederken, Maturidiliği kasdetmektedir”. Wilferd Madelung, “Mâtürîdîliğin Yayılışı ve Türkler”, (Çev.: Muzaffer Tan), *İmam Maturidi ve Maturidilik*, (yay. haz. Sönmez Kutlu), Ankara, 2003, s. 319.

6 Abdülcelil Kazvini, *Kitabü'n-Nakz*, s. 493.

7 Bu genellemeyi bir yerde “çoğu zaman” kaydıyla, bazen de kayıt koymadan ifade etmektedir. Mikail Bayram, “Danışmend Oğulları'nın Dinî ve Millî Siyaseti”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 18 (Güz 2005), Konya 2005, s. 131-147. <http://www.turkiyat.selcuk.edu.tr/pdfdergi/s18/bayram.pdf> 4 Mayıs 2007. s. 133 (dipnot); 141.

8 Fuat Köprülü'ye göre Selçuklular, Hanefiliği o kadar kuvvet ve kanaat ile kabul etmişlerdi ki, bu temayül, İslam arasındaki ayrılığın ve Rafizîlik ve İ'tizal'in umumileşmesine engel oluyordu. (Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Muttasavvıflar*, 4.bs. Ankara 1981, s.18-9). Köprülü'nün bu ifadelerine atıfla, Erdoğan Mursel, Maturidîliğin Anadolu'ya Gelişi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi); Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri

III. Sultan Tuğrul Bey Zamanında Şafii/Eş'arilere Karşı Uygulamalar

Tuğrul Bey döneminde, 445 (1053) yılından itibaren, vezir Kundurî'nin girişimleriyle, mimberlerde Eş'ariler lanetlenmeye başlanmıştı.¹ Eş'ariler ile birlikte, Kerrâmiler ve Şiiler (Râfıza) de lanetlenmekteydi.² Bu süreçte bazı Eş'arî Mezhebi ileri gelenleri tutuklandılar, takibata uğradılar. Bazıları yaşadıkları bölgeleri terk etmek zorunda kaldı.³ Bu uygulamalar üzerine Ebu'l-Kasım el-Kuşeyrî, “*Şikâyetu ehli's-sunne mâ nâlehum mine'l-mihne*”⁴ adlı eserini yazdı. Bazı araştırmacılara göre bu uygulama Sultan Tuğrul döneminde kaldırılmıştı.⁵ Diğer bazı kaynaklar bu sürecin Alp Arslan tahta çıktığında Nizamulmülk tarafından sona erdirildiğini,⁶ on yıl, diğer bir kayda göre on dokuz yıl sürdüğünü kaydetmektedir.⁷

Tuğrul Bey döneminde Eş'arilere karşı yapılan bu uygulamalar, onun mezhebi hakkındaki yargıları etkilemiş görünmektedir. Onun Mutezilî⁸ ve Hanbelî⁹ olduğunu iddia edenler olmuştur. Ancak olayların tarafı konumundaki Eş'arî müellifler, onu Sünnî-Hanefî¹⁰ diye nitelemektedir.

IV. Sultan Alp Arslan Zamanında Şafii/Eş'arilere Karşı Değişen Tutum

Tuğrul Bey zamanında Eş'arilere karşı takınılan tutumun Alp Arslan döneminde sona erdirilmesinden de bazı araştırmacılar, bir takım sonuçlar çıkarılmışlardır.

Anabilim Dalı, Ankara, 2006, s. 38.

1 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, thk: Muhammed Abdülkadir Ata ve Mustafa Abdülkadir Ata, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1412/1992, XV, s. 340; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, thk: Muhammed Yusuf ed-Dakkak, Beyrut; Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1987, VIII, s. 481; İbn Asâkir, *Tebyinu Kezibi'l-Müfteri Fima Nusibe İle'l-İmam Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, 3. bs., Beyrut : Dâru'l-Kitâbi'l-Arabi, 1984 s. 108; es-Subkî, *Tabakâtu's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, tah. A.M.el-Hulv-M.M. et-Tenâhî, Mısır 1965, III, s. 389; İbn Tağrıberdi, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, Kahire; Daru'l-Mektebeti'l-Misriyye, 1353/1935, V, s. 54; Mevlüt Özler, “Tuğrul Bey Dönemi Düşünce Hayatında Entelektüel Bir Kriz: Ehl-i Bid'at'e Lanet kampanyası”, *I. Uluslar Arası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi*, (11-13 Ekim 2000, Konya Selçuk Üniversitesi), II, Konya 2001, s. 171-180; Mehmed Şerefeddin, “Selçükîler Devrinde Mezâhib”, Yay. Haz. Seyit Bahçivan, *Marife*, yıl 2, sayı 2, (Güz 2002), Konya 2002, s. 265-276. (Makalenin aslı için *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul 1925.1. cild. Ağustos 1925. s. 101-118.)

2 Wilferd Madelung, “Mâtürîdîliğin Yayılışı ve Türkler”, s. 317, 32a. dipnot.

3 Bu alimlerden biri olan İmamü'l-Harameyn el-Ceveynî'nin (ö. 478/1085) yaşadıkları ve olayla ilgili detaylar için bkz. Muhammed ez-Zuhaylî, *el-İmâm el-Cüveynî*, 2.b., Dimaşk (Şam): Daru'l-Kalem, 1412/1992, s. 69-71.

4 Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî, *Risâletu Şikâyeti Ehli's-Sünne bi-Mânâlehum Minel-Mihne*, (*er-Resailü'l-kuşeyriyye* içinde), thk. Muhammed Hasan, Karaçi: el-Mahedü'l-Merkezi li'l-Ebhâsi'l-İslâmiyye, 1964, s. 1-49.

5 Mikail Bayram, a.g.m., s. 137.

6 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, thk: Muhammed Yusuf ed-Dakkak, Beyrut; Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1987, VIII, s. 481.

7 Mehmed Şerefeddin, “Selçükîler Devrinde Mezâhib”, s. 267; Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*, s. 283.

8 Zekeriyâ Kazvini (ö. 682/1283), *Âsârü'l-Bilâd*'ında “Tuğrul Bey'in Mu'tezilî olduğunu” ifade etmektedir (أبو نصر الكندري فاستوزره طغرلبك، ... أنه كان شيعياً غالباً متعصباً، وكان السلطان معتزلياً فأمر بلعن جميع المذاهب يوم الجمعة على المنبر... (*Âsârü'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut : Daru Sadır, [t.y.] “Kundur” ve “Nisabur” maddeleri s. 447, 474). Ancak onun bu ifadesinde, ayrıca “veziri Kundurî'nin Rafizî olduğunun” yer alması, akla bazı şüpheler getirmektedir. Çünkü İbnü'l-Esir'in (ö. 630/1233) verdiği bilgilere göre, vezir Kundurî, Horasan mimberlerinde Râfizîler'e lanet okumak için Sultan'dan izin istemiş, izin verilince, bu uygulamanın içine Eş'arileri de katarak, onlara da lanet okutmuştur (İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, thk: Muhammed Yusuf ed-Dakkak, Beyrut; Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1987, VIII, s. 365). Kundurî eğer Rafizî ise kendi mezhebini lanetlemek istemesi çelişkili bir durumdur. Krş. Ahmet Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, s. 86; Resul Caferiyan, *eş-Şia fi İrân*, s. 308. Tuğrul Bey'in Mutezilî olduğu tezini, Mikail Bayram (adı geçen makalede) detaylı bir şekilde ele alıp incelemiştir. Bayram, Kazvini'nin yukarıdaki ifadesinden hiç söz etmemektedir. O, bu konuda Tuğrul Bey'in aldığı eğitimin etkili olduğunu vurgulamaktadır.

9 M.Abdulhây, «Eş'arîlik», *İslam Düşüncesi Tarihi*, edit. M. M. Şerif, çev. Ahmet Ünal, İstanbul, 1990, I, s. 276; Ash'arism by M. Abdul Hye, <http://www.muslimphilosophy.com/hmp/14.htm> 30 Mayıs 2007; Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*, s. 169.

10 İbn Asâkir, *Tebyinu Kezibi'l-Müfteri*, s. 108 (وكان السلطان حنفيًا سنيًا) ; es-Subkî, *Tabakâtu's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, III, s. 389 (السلطان طغرلبك السلجوقي وكان رجلاً حنفيًا سنيًا). Krş. Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*, s. 169.

Alp Arslan ve ondan sonraki Selçuklu sultanlarının Eşârî akideyi benimsedikleri;¹ Nizamülmülk'ün, vezirliğe gelişinden itibaren Eş'arîliği devletin resmi mezhebi konumuna getirdiği iddia edilmiştir.² Nizamiye Medreseleri'ni açan Nizâmülmülk, bu medreselere zengin gelirli vakıflar tahsis etmiştir. Bağdâd Nizamiye Medresesi için yapılan vakıftan anlaşıldığı şekliyle, bu medreselerdeki müderristen kütüphaneciye, öğrenciden müstahdeme kadar herkes, itikadda Eş'arî, amelde Şâfiî mezhebinden olmalıydı.³ Bu durum, Eş'arîliğin Nizamülmülk eliyle Selçuklu Devleti'nin resmî akidesi haline geldiği⁴ şeklinde yorumlar yapılmasına sebep olmuştur. Nitekim Sönmez Kutlu da Selçuklular döneminde, Hanefî Mu'tezililere ve İsmailî/Batniliğe karşı bir cephe oluşturmak amacıyla, Eş'arîliğin resmî bir mezhep olarak benimsendiğini ve Nizamiye Medreselerinin kurulduğunu kaydettir. "Türkler arasında bu medreselerin etkisinin sanıldığı kadar güçlü olmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü bu Nizamiye Medreselerinin yanı sıra Hanefî-Mâtürîdîlerin kendi medreselerinde Hanefî-Mâtürîdî kültür okutulmaya devam etmiştir. Selçuklular dönemi Mâtürîdî'nin görüşlerini savunan alimlerin yetişmesi bakımından en verimli bir dönem oldu ve Hanefî-Mâtürîdî çizgide hem fıkıh hem de kelim sahasında son derece önemli eserler yazıldı." Kutlu "Selçuklularla Osmanlılar döneminde Türk denilince Mâtürîdî ve Hanefî olarak anlaşılıyordu" diye yazmaktadır.⁵

Selçukluların Eş'arîliği resmî mezhep olarak benimsedikleri genellemesi, tam ve tartışmasız bir gerçek değildir. En azından kaynaklarda, sultanların bu konularda tutumlarıyla ilgili kayıtlar, bu tespiti şüpheli hale getirmektedir. En başta Alp Arslan, Şâfiî olan veziri Nizamülmülk'ün Hanefî olmasını temenni etmektedir. Bunu Nizâmülmülk *Siyasetname*'sinde şöyle anlatıyor:

"Şehit Sultan (Alp Arslan) kendi mezhebinde o kadar katı ve dürüst idi ki, (şu) sözü defalarca söylemişti: "Ah, ne yazık; Eğer vezirim Şâfiî mezhep(inden) olmasaydı, çok daha siyasetli ve daha heybetli olurdu." Ve kendi mezhebine böylesine ciddi (olarak bağlı) olması, Şâfiî mezhebine itikadı ayıp sayması sebebiyle, ben ondan daima endişeli idim ve korkardım."⁶

Nizamülmülk'ün bu ifadelerine yer veren Köymen'e göre Alp Arslan, mensubu bulunduğu Hanefîliğin, başında bulunduğu imparatorlukta hâkim tek mezhep haline gelmesini istemekteydi. Nizamülmülk'ün ifadeleri, Alp Arslan'ın devlette Şâfiîlerin varlığına istemeyerek razı olduğunu göstermektedir.⁷

1 Yahya b. Hamza el-Vezne, *Medinetu Merv ve 's-Selâcika hattâ Asri Sencer*, Kahire: Mektebetü's-Sekafeti'd-Diniyye, 2007/1428, s. 201.

2 Mikail Bayram, a.g.m., s. 137.

3 (شرط فيها أن يكون على اصحاب الشافعي اصلا وفرعا وكذلك شرط في المدرس الذي ...) İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, s. 66; Beşşâr Avvâd, "Medârisu'l-İrâk fi'l-Asri'l-Abbâsi", *Hadâratu'l-İrâk*, Bağdat, 1985, VIII, s. 70; Abdülkerim Özeydin, "Nizâmiye Medresesi", *DİA*, XXXIII, s. 188-91; Ahmet Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, s. 75; Ferhat Koca, "Selçukluların İslâm Hukuk Mezheplerine Bakışı", s. 29-52.

4 Ali Şabbi, *eş-Şia fi İnan*, Tunus, 1980, s. 143.

5 Sönmez Kutlu, "Bilinmeyen Yönleriyle Türk Bilgini: İmâm Mâtürîdî", *Dini Araştırmalar*, Cilt:5, Sayı: 15, Ankara Ocak-Nisan 2003, s. 26, 27.

6 Nizamülmülk, *Siyasetname*, trc. Mehmet Altay Köymen, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999, s. 69. (çev. çev. Nurettin Bayburtlugil, İstanbul: Dergah yay., 2006, s. 117.); krş. Mädelung, "Mâtürîdîliğin Yayılışı ve Türkler", s. 325.

7 Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: Alp Arslan ve Zamanı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2001, s. 480-1.

Alp Arslan'ı Malazgirt savaşında cesaretlendiren Ebû Nasr Muhammed b. Abdilmelik el-Buharî isimli bir Hanefî alimdi. Bu alim Alparslan'ın imamı ve fakîhi diye nitelenmektedir.¹ 459/1066-7 yılında el-Müstevfî² Şemsülmülk Ebû Sa'd, Bağdat'a gidip Ebû Hanife'nin kabri üzerine büyük ve yüksek kubbe, önüne revak ve avlu yaptırmış, bu kabri büyük bir türbe haline getirmişti. Bunun için muazzam paralar harcamıştı. Bu türbenin yanına, Hanefî mezhebine mensup olanlar için bir medrese yaptırmış, buraya bir müderris tayin etmiş, müderris ve talebeleri için arazi vakfetmişti.³ Bu medresede eğitim, Nizamiyye Medresesi'nden dört ay önce başlamıştı.⁴

Sultan Melikşah'ın Ehl-i Sünnet yolunda ve Ebû Hanîfe mezhebinde olduğu, Bağdat'ta bayram namazında tekbirleri Hanefî mezhebine göre okutturan, Hanefî fıkhına göre namaz kıldırılan ilk sultanın, Melikşah olduğu kaydedilmektedir.⁵

Sultan Muhammed Tapar'ın Hanefî mezhebine oldukça bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Râvendî (ö. 604/1207) konuyla ilgili şunları yazmaktadır:

“Nizamülmülk'ün taassub yüzünden Şafii ashabına verdiği İsfahan camiinde kadılar kadısı, Sadr-ı Cihanların en ileri geleni Rükneddin hutbe okusun diye merhum Sultan Muhammed, başlar kesilmesini emretti ve ordular gönderdi. Onun orada namaz kıldığı müjdesi kendisine gelince, sevinip külâhını havaya attı; dualar ederek sadakalar verdi. Hemedan camiinde de aynı şeyi yapmıştır.”⁶

Sultan Tapar'ın bu tutumunu, abisi Berkyaruk ile saltanat mücadelesinde, Şafii mezhebine büyük destek veren Nizamülmülk'ün taraftarlarının Berkyaruk'u desteklemiş olmalarına bağlayanlar olmuştur.⁷

Sultan Sencer'in de Hanefilere karşı hassas olduğu, Hanefî ulemayı diğerlerine tercih ettiği anlaşılmaktadır. Ravendî'nin ifadelerine göre “onun zamanında herhangi bir mansıb Ebu Hanife ashabından başkasının elinde olsa, kılıç darbesiyle elinden alınır İmam-ı Azam'ın ashabına verilir.”⁸ Ata Melik Cüveyni de “Sultan Sancar'ın huyunun iyiliği, soyluluğu, Hanefî mezhebinin güçlendirilmesi için çabalamasından”⁹ bahsetmektedir. Samimi bir Hanefî olan Sencer, Ebu Hanife aleyhine konuştuğu söylentisi üzerine Gazzali ile görüşmüş, Gazzali'nin “Ebu

1 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, thk: Muhammed Yusuf ed-Dakkak, Beyrut; Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1987, VIII, s. 388; Ahmet Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, s. 63.

2 Bugünkü maliye bakanlığına tekabül eden İstifâ divanın başındaki kişiye “müstevfî” denilmekteydi. Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 185.

3 İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, XVI, s. 100-1; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, s. 380 / *Tercümesi*, X, s. 63; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 201-2.

4 Hocaları ve diğer detaylar için bkz. Beşşâr Avvâd, “Medârisü'l-İrâk fi'l-Asri'l-Abbâsî”, *Hadâratu'l-İrâk*, Bağdat, 1985, VIII, s. 68 vd.

5 Muhammed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, haz. Erdoğan Merçil, İstanbul; Tercüman 1001 Temel Eser, 1977, II, s. 20, 22. krş. Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, s. 172; Ferhat Koca, “Selçukluların İslâm Hukuk Mezheplerine Bakışı”, s. 30.

6 Ravendî, *Rahatü's-Sudur ve Ayetü's-Surur*, trc. Ahmet Ateş, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1957. I. c. s. 18; Abdülmecid Bedevi, *et-Târihü's-Siyâsî ve'l-Fikrî lil-Mezhebi'es-Sünnî*, s. 137.

7 Ferhat Koca, “Selçukluların İslâm Hukuk Mezheplerine Bakışı”, s. 32.

8 Ravendî, *Rahatü's-Sudur ve Ayetü's-Surur*, I. c. s. 18; Abdülmecid Bedevi, *et-Târihü's-Siyâsî ve'l-Fikrî lil-Mezhebi'es-Sünnî*, s. 137.

9 Ata Melik Cüveyni, *Tarih-i Cihangüşa*, trc. Mürsel Öztürk, Ankara; Kültür Bakanlığı Yay., 1999, s. 534.

Hanife aleyhinde konuşmasının imkansız ve böyle bir rivayetin yalan olduğunu” ifade etmesi üzerine çok memnun olmuştur¹.

Madelung, Selçuklular hakkında “saldırgan Hanefilik” ve “Şafîî nefreti, Eş’arî düşmanlığı” ifadeleriyle söz etmektedir. Ona göre Selçuklular dönemindeki dini durumu belirleyen temel faktör, hükümdarların saldırgan Hanefiliği, Şafiiğe nefretleri, Eş’ariliğe açık düşmanlıkları ve buna karşı oluşan kuvvetli Şafii tepkisidir. Selçuklu dönemi çoğunlukla zannedildiği gibi, Şii’lik tehdidi karşısında Sünnî dayanışmanın geliştiği bir dönem değildi. Aksine, Selçukluların resmi mezhep olarak Hanefiliği kurumsallaştırma çabaları, Sünnî ekoller arasında kurulmuş olan dengeyi bozulmasına ve aralarındaki, özellikle de Hanefilerle Şafii’ler arasındaki, mezhep düşmanlığının doruğa ulaşmasına yol açmıştır.²

V. Sultan Sencer Zamanında Irak Selçukluları Sultanı Mesud’un Faaliyetleri

Sultan Sancar, Katvan savaşında (536/1141) Karahıtaylara mağlup olduktan sonra, Rey şehrini, Irak Selçukluları’nın başında bulunan, yeğeni Mesud’un³ yönetimine bırakmış ve ordusunu toplamasını, ihtiyaç olduğunda çağıracağı zamana kadar, Rey’de oturmasını emretmiştir.⁴

Sencer döneminde Irak Selçukluları sultanı olan Mesud’un, Tuğrul Bey zamanındaki gibi, yeniden, Eş’arîlere karşı bazı girişimlerde bulunduğu görülmektedir. Sultan Mesud zamanında, Rey şehrinde, sultanın huzurunda yapılan ilmi müzakerelerde, Eş’arîler aleyhine bazı sonuçlar çıkmıştır. Bu toplantı hakkındaki detayları bizlere Şifî-İmâmî alim Abdülcilil Kazvinî aktarmaktadır.⁵ Eş’arîlerin,⁶ kendine has diğer görüşleri ile birlikte, şu görüşleri ele alınmıştır: (1) Allah’ın bilinmesinin (marifet), “nazar” ile olacağı, (2) peygamberlerin masum oldukları (günah işlemeyecekleri), (3) kulun gücünün yetmeyeceği şeylerle sorumlu tutulmasının (teklîfu mâ lâ yutâk) kötü (kubuh) oluşu, (4) amellere karşılık verileceği.⁷

1 Mehmed Şerefeddin, “Sencer ve Gazali”, Darulfunun İlahiyat Fakültesi Mecmuası, İstanbul, 1341/1925, sayı:1, s. 39-57; Abdurrahman Acar, *Selçuklu Sultanı Sencer’in Dîn Siyaseti: Abbasi Halifeliği ve İsmaililerle İlişkileri*, (Basılmamış Doktora), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1997, s. 74-6; İbrahim Agah Çubukçu, “Gazali ve Siyaset”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, yıl:1961, Cilt: IX, 1962 Ankara, s. 121-30; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 225, 333-4.

2 Madelung, “Mâtürîdîliğin Yayılışı ve Türkler”, s. 324-5, 332; krş. Ferhat Koca, “Selçukluların İslâm Hukuk Mezheplerine Bakışı”, *I. Uluslar Arası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi*, (11-13 Ekim 2000, Konya Selçuk Üniversitesi), II, Konya 2001, s. 29-52.; Ahmet Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, s. 64.

3 Mes’ud b. Muhammed b. Melikşah .

4 İbnü’l-Cevzi, *el-Muntazam*, XVIII, s. 26; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi : İkinci İmparatorluk Devri*, Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1991, s. 334, 387.

5 Kaynağımız Şifî Abdülcilil Kazvinî, bu konuları, Eşariler ile Hasan Sabbah’ın geliştirdiği Ta’lîm görüşünü benimseyenlerin prensiplerinin birbirlerine benzediklerini işlerken ele almaktadır. (*Kitabü’n-Nakz*, s. 487).

6 Kaynağımız Şifî Abdülcilil Kazvinî, Eşariler yerine “Mücebbire” ifadesi kullanmaktadır (*Kitabü’n-Nakz*, s. 487). Abdülcilil Kazvinî, Ebu’l-Hasan el-Eşarî’yi, Cebr mezhebinin kurucusu (واضع مذهب جبر) olarak nitelenmesinden (*Kitabü’n-Nakz*, s. 158) biliyoruz ki o, Mücebbire ifadesini çoğu yerde Eşariler için kullanmaktadır.

7 *Kitabü’n-Nakz*, s. 107. Başka bir yerdeki kayıtlara göre (Hasan Sabbah’ın ta’lîm görüşünü benimsemiş olan milhidlerin ve onlarla, bu konularda, benzer görüşleri savunan) Eşariler’in şu görüşleri ele alınmıştır (1) Allah’ın bilinmesinin (marifet) peygamberin bildirmesi ile olabileceği, bu konuda “akıl” ve “nazar”ın kabul edilmeyeceği, (2) “hüsün” ve “kubuh”un şeriat ve peygamberin kavli ile bilinebileceğini, bu konuda akıl ve nazarın geçersiz olduğu, (3) peygamberin daveti olmaması durumunda akıl ile hiçbir şeyin bilinmeyeceği ve sorumluluğun olamayacağı, bu hususta akıl ve nazarın bir etkinliğinin olamayacağı. *Kitabü’n-Nakz*, s. 485-6.

Müzakereler, devlet erkanı, Irak ve Horasan'dan alimler ve Eşarî alimlerin katılımıyla gerçekleşmişti. Eşarî olan alimler ve yöneticiler, takiyye¹ yaparak, Sultandan korkuları sebebiyle, görüşlerinden döndüklerini söylemiş ve buna şahitlik etmişlerdi. Burada alınan kararlar Kadı Ebû Muhammed Hasan Esterabâdî tarafından yazılarak, birer nüshaları değişik bölgelere gönderildi. Bu konularda "akıl" ve "nazar"ın etkili olduğu savunulmakta ve ta'lîm ve taklîd reddedilmekteydi.²

Gündeme gelen Eşarîlik karşıtı görüşler, akılcı niteliğe sahipti. Maturidî ve Mutezilî Hanefî kelamcıları, Şafîî-Eşarîliğin bazı görüşlerinin eleştirisinde birleşmişlerdi. Bu görüşleri yayan Hanefiler arasında bir takım Mutezilî eğilimli kimseler de vardı.³ Risaleyi telif eden Rey kadısı Ebu Muhammed Hasan b. Muhammed el-Esterabadî (ö. 541/1146) Mutezile'ye meyleden biriydi.⁴

Yapılan toplantı sonrasında Rey'de karışıklıklar çıkmış, Hanefî alim Ebû Nasr el-Hisancânî'nin evini yağmalanmıştı. Sultanın askerleri ve şehrin valisi Emir Abbas Gazî'nin (ö.541/1146)⁵ adamları olaylara müdahale edip bazı Eş'arîleri tutuklamış, mallarına el koymuşlardı.⁶ Eş'arî olan vezir İzzülmülk'ün⁷ Sultan nezdinde girişimleri de netice vermemişti.⁸ Rey'de önde gelen Eşarî alimlerden Reisu'l-Eimme Ebû Sa'îd Vezzân ve Ebu'l-Fezail el-Meşşât (ö. 546/1152) müsadere edilip hapsedilmişti.⁹ Necmüddin Reşid Came-dâr, Şerefüddin Gird-bâzû, Cemalüddin İkbâl, Mesud el-Bilâlî gibi Hanefî devlet adamları, Eş'arîler aleyhine bu faaliyetlere yardımcı olmaktadır.¹⁰

Hanefî alim el-Hisancânî, toplantıdan çıkan bu kararların bir nüshasıyla Bağdat'a gitmiş, cami ve medreselerde bu konuları anlatmıştı.¹¹ Sultan Mesud, 538/1143 yılında, Bağdat'a gelmiş, beraberinde Hanefî alim el-Hasan b. Ebî Bekir en-Nisâburî'yi (ö.545/1151) de getirmişti. Bu alim, yaptığı vaazlarında, açıkça Eşarî'yi lanetlemekte, "Şafîî ol, ama Eş'arî olma, Hanbelî ol, ama Meşebbihî olma" demekteydi. Aynı alim,

1 Takiyye hakkında daha geniş bilgi için bkz. Mehmet Dalkılıç, "Eleştirel Açından Bir Kimlik ve İnanç Örtüsü Olarak Takiyye", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı, 7, yıl: 2004, s. 118-139; a.mlf., *Şia, Havaric ve Ehl-i Sünnet'te Takiyye*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1992.

2 *Kitabü'n-Nakz*, s. 486.

3 Madelung, "Maturidîliğin Yayılışı ve Türkler", s. 329-30.

4 Ebû Muhammed Muhyiddin Abdülkadir b. Muhammed el-Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Muzıyye*, thk. Abdülfettah Muhammed el-Hulv, 2. bs., el-Heccr, 1413/1993, II, s. 81.

5 Sultan Mesud'a muhalif güçlerle birlikte, birçok defa isyanlara karışan Abbas, Bağdat'ta Mesud'un emriyle öldürülmüştür. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-Târih*, C:IX, s. 343-4; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, C.XII, s. 237, 538; Bünderî, *Zübde*, s. 196.

6 *Kitabü'n-Nakz*, s. 486, 487.

7 Sultan Mesud, Azerbeycan bölgesine hakim olan Karasungur'un tehdidiyle kendi vezirini öldürüp (533/1138) başını Karasungur'a göndermiş ve Karasungur'un veziri İzzülmülk'ü kendisine vezir edinmiştir. Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, s. 385.

8 Abdülcélil Kazvini, *Kitabü'n-Nakz*, s. 486.

9 *Kitabü'n-Nakz*, s. 106, 486; Bünderî, *Zübde*, s. 178.

10 *Kitabü'n-Nakz*, s. 487. Bünderî de bu isimleri vererek şunları kaydetmektedir: Askeri, sandalye ve tahtaları ellerinde tutan habeşî hadım(ağa)lara gelince, bunlar, Şafilere karşı düşmanlık besleyen bir cemaattirler. Bunların büyükleri ve aksakallıları Necmüddin Reşid, Candar Cemalüddin İkbâl, Şerefüddin Gird Bazu ve Mesud el-Bilâlî, rübece bunlardan dün olanları ise, İmadüddin Savab, Şemsüddin Kafur, Eminüddin Ferec ed-Devevî ve emsalidir. Bunlar Şafilere yaptıkları eza ve cefalarla, Allah'a takarrub ederlerdi. Bütün memlekette Şafilere, her çeşit belaya uğrattılar. Şafilere sürdüler ve memleketlerden uzaklaştırdılar. Şafî mezhebini körletmek istediler. Fakat bu mezhep daha yüksek bir surette meydana çıktı. Bu mezhebin nurunu öçürmek (silme) istediler, Allah onun nurunu daha ziyade artırdı. Her yerde, mezhep reislerini nekbete uğrattılar. Şafîî mezhebi rüesasına yapacaklarını geri bırakmadılar. (*Zübde*, 177-8).

11 *Kitabü'n-Nakz*, s. 486, 487.

ayrıca “Hanefî ol, ancak Mutezilî olma” ifadesini de kullanmaktaydı.¹ Onun sultan Mesûd’un da dinlediği bir vaazından sonra, Nizamiye Medresesi’nden Eşarî’nin ismi kaldırılarak, yerine Şâfiî’nin ismi yazılmıştı. Ebu’l-Futûh el-İsferâyinî (ö. 538/1144) de kendi Rıbat’ında Eşarî lehine vaazlar vermekteydi. Bu durum bir kargaşanın çıkmasına sebep olmuştu. Hanefî vaiz Ali b. el-Hüseyn el-Gaznevî’nin (ö.551/1156) durumu Sultan’a bildirmesi ve olaylardan İsferâyinî sorumlu tutup şehirden çıkarılması gerektiğini söylemesiyle, el-İsferâyinî’nin sürgün edilmesini emredilmiş,² İsferâyin’e gönderilmişti.³

Bu kargaşalardan sonra Hasan b. Ebî Bekr en-Nisâburî de memleketine döndü.⁴ Her ne kadar Hanefiler arasında aleni olarak Mutezile aleyhine konuşsa da, İbnü’l-Cevzî “en-Nisâburî’nin Kuran’ın mahlûk olduğuna inandığından ve Mutezile eğiliminden” söz etmektedir.⁵ Mutezilî eğilimi olan bir alimin, Hanefilere “Mutezilî olma” diye vaaz etmesi, Sultan Mesud’un desteğinin, Hanefiler arasında hangi gruba yönelik olduğuna dair bir işaret olarak değerlendirilebilir.

Yapılan toplantı sonrası yazılan metnin birer nüshası, çevre bölgelere gönderilmişti. Horasan ve Maveraunnehir’deki Hanefiler ve diğer alimler (eimme) onu okumaktaydı.⁶ Eğer bu ifade, bunların minberlerden okunduğunu ifade ediyorsa, bu durumun Sencer tarafından onaylanmış olması gerekir. Ancak bu dönemde Maveraunnehr’in Karahı-taylar tarafından işgal (536/1141) edilmiş olduğu da hatırlanmalıdır.⁷

Ebu Nasr el-Hisencânî, Bağdat’tan sonra, o dönemde Sünniliğin merkezlerinden olan İsfahan’a gitti. Önde gelen alimler ve fetvaları kabul gören bilginlerle, münazaralar yaptı. Bu faaliyetler bazı kargaşaların çıkmasına sebep olmuştu.⁸ Bu dönemde, İsfahan’ın önde gelen Şafîî ailesinden Hocend oğullarının baskı altında oldukları kaydedilmektedir.⁹ Ancak bu durumun dönemin siyasi gelişmeleriyle ilgili olduğu açıktır. 542/1148 yılında Sultan Mesud ile o dönemde isyan etmiş olan Boz-aba arasında meydana gelen savaş öncesinde Sadruddin b. el-Hocendî, İsfahan’a gelen Boz-aba’ya destek vermiş ve halkı bu yönde teşvik etmişti.¹⁰ Boz-aba, İsfahan valiliğini Hocendî’ye vermişti.¹¹ Sultan Mesud’un İsfahan valisi Reşid el-Gıyasî, Şafilere düşman biriydi. Abdüllatif el-Hocendî’nin Boz-aba tarafını desteklediği anlaşılınca, Sultan’a isyan edenlere karşı adamlarını gönderdi. İbnü’l-Hocendî bunu duyunca oradan kaçtı. Halk onun medresesini yağma etti, kütüphanesini yaktı. Hocendî oğulları dağıldılar.

1 İbnü’l-Cevzi, *el-Muntazam fi Tarihi’l-Müluk ve’l-Ümem*, tahkik Muhammed Abdülkadir Ahmed Ata, Mustafa Abdülkadir Ata, Beyrut : Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1992, XVIII, s. 31. (كان يلحن الأشعري جهرا على المنبر ويقول كن شافعيًا ولا تكن). ; ez-Zehebî, *Siyeru ‘Alâmi’n-Nübelâ’*, XX, s. 141; Sibî, *Mir’atü’z-Zemân*, (8/1) s. 187; Madelung, “Mâtürîdîlîğın Yayılışı ve Türkler”, s. 326 vd.

2 İbnü’l-Cevzi, *el-Muntazam*, XVIII, s. 32; ez-Zehebî, *Siyeru ‘Alâmi’n-Nübelâ’*, XX, s. 141; es-Subkî, *Tabakâtu’s-Şâfiyyeti’l-Kübrâ*, VI, s. 77; Bûndarî, *Zübde*, s. 178.

3 *Kitabü’n-Nakz*, s. 486.

4 İbnü’l-Cevzi, *el-Muntazam*, XVIII, s. 32.

5 İbnü’l-Cevzi, *el-Muntazam*, XVIII, s. 79; Madelung, 330, 68. dipnot.

6 *Kitabü’n-Nakz*, s. 486.

7 Madelung, “Mâtürîdîlîğın Yayılışı ve Türkler”, s. 327, 59. dipnot.

8 *Kitabü’n-Nakz*, s. 487.

9 Madelung, “Mâtürîdîlîğın Yayılışı ve Türkler”, s. 329.

10 Bûndarî, *Zübde*, s. 199.

11 el-Hüseynî, *Ahbârü’d-Devleti’s-Selçukiyye*, terc. Necatî Lügal, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999, s. 83.

Sadrüddin Muhammed ve kardeşi Cemalüddin Mahmud, Musul'a gittiler. Her iki kardeş daha sonra İsfahan'a dönmüşlerdi. Sultan bunları affetmiş, hilat giydirmişti.¹

Sultan Mesud döneminde, yine Emir Abbas'ın Rey bölgesinde yönetimde olduğu zamanlarda, Belh'ten Celâlüddin lakaplı Hz. Ali soyundan saygın biri, hacca gitmek üzere Rey şehrine gelmişti. Seyyid Fahrüddin, bir grup Türk, Raziyyüddin Ebû Said Verâmîni, Mekinüddin Ebu'l-Fahr Kummî, Kadı Zahirüddin, Ebu Nasr el-Hisencânî, Necibüddin Ebu'l-Mekârim gibi Rey'in tanınmış alimleri, eyalet sarayında bir araya gelmişlerdi. Horasanlı Seyyid Celalüddin ile Eşarî Ebu'l-Fezail el-Meşşât arasında geçen konuşmalar sonunda bir kez daha, "Allah'ın bilinmesinin (talim ve haber ile değil) akıl ve nazar ile olması" sonucuna varılmıştı². Bu gelişmelerden sonra Kazvinliler, "Bağdad, İsfahan, Rey ve Hemedan'da Mutezile ve Şîa'nın (İ'tizâl ve Rafz) görüşleri benimsendi" demekteydiler. İnanç Atabek (ö. 565) döneminde³ Ebû Nasr el-Hisencânî, Kazvin'e gitmişti. Muzafferüddin'in (?) sarayında bir toplantı tertip edildi. Toplantıya emir, vezir, kadı, Sünnilerin reisi, diğer reisler, alimler ve ayan, havas ve avamın büyükleri katıldılar. Sonuçta Eş'arîlerin görüşünün batıl olduğu ve onların görüşleri ile Talimiyye'nin⁴ görüşlerinin benzer olduğu açıklandı. Bu durum halk arasında kargaşanın çıkmasına sebep oldu. el-Hisencânî, beş bin kişinin huzurunda Kazvin Camii'nde bu görüşleri anlattı, talim ve taklidin batıl olduğunu ortaya koydu.⁵

Bu dönemde Şafililerden bazıları Hanefî mezhebine girmişlerdi. Bunlardan biri Saveli Kadı Umdetüddin'dir.⁶ Aslında bu mezhep değiştirmeler sultan Mesud'dan önce de olmaktadır. Örneğin Irak Selçukluları sultanı Mahmud'un zamanında, vaiz ve kadı Şafîî Ebu'l-Menâkıb Muhammed b. Abdürrezzak (ö.561), makam uğruna, Hanefî mezhebine geçmişti.⁷ Abdülcilil Kazvinî'nin ifadesi doğruysa, bu dönemde Eş'arîler, Türkler ile karşılaştıklarında "Sünnî Hanefiyim" diyerek takiyye yapmaktaydılar.⁸

Sultan Mesud döneminde, rüyetullah ve Kuran'ın kadim olduğu konularında Mu'tezile'yi de görüşlerinden vazgeçip, Sünnî görüşleri kabule zorladığı kaydedilmektedir. Mesela Ebu'l-Futûh en-Nasrabadî ve Muhammed b. el-Haddad gibi Rey'deki Muteziler bu görüşleri kabule yanaşmamışlardı.⁹ Ancak onlara karşı muamele daha yumuşaktı. Bu görüşleri kabul etmeyen Mutezilîler zarar görmediler.¹⁰

VI. Sonuç

Büyük Selçukluların ilk Sultanı Tuğrul Bey zamanında olduğu gibi, sonraki sultanlar zamanında da Hanefî mezhebi desteklenmeye devam edilmiştir. Tuğrul Bey'den sonra bu durumun değiştiğine ve devletin Eş'arîliği resmileştirdiğine dair tespitler,

1 Bündarî, *Zübde*, s. 201-2.

2 *Kitabü'n-Nakz*, s. 487-8.

3 Sencer'in memlûklerinden. Oğuz fitnesi (548/1153) çıktığında kaçıp Rey şehrine gelmiş ve şehri istila etmişti. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 389.

4 Hasan Sabbah'ın Allah'ın bilinmesinin ancak imamın öğretmesi (ta'lim) ile olacağı görüşünü benimseyenlere verilen isim. Bkz. eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, Beyrut: Dâru'l-Marife, 1998, s. 232-5.

5 *Kitabü'n-Nakz*, s. 488-9.

6 Bündarî, *Zübde*, s. 178.

7 el-Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Muzıyye*, III, s. 226.

8 Abdülcilil Kazvinî, *Kitabü'n-Nakz*, s. 101, 496.

9 Abdülcilil Kazvinî, *Kitabü'n-Nakz*, s. 52.

10 Madelung, "Mâtürîdilîğin Yayılışı ve Türkler", s. 69.

tam ve tartışmasız olmayıp, tarihi gerçekleri de tam olarak yansıtmamaktadır. Selçuklu sultanlarının Hanefilere yönelik bu desteği, bazen, siyasî rekabetlerin de etkisiyle, mezhepler arasındaki dengeyi bozmuş, Eş'arîlerin aleyhine neticeler doğurmuştur. Son sultan Sencer'in bizzat kendisinin Hanefilere desteği bilinmekle birlikte, onun döneminde, kendisine bağlı olarak, Irak bölgesini yönetmekte olan yeğeni Mesud'un faaliyetleriyle, bu destek açıkça ortaya konmuştur. Bu da göstermektedir ki Selçukluların Hanefilere yönelik destekleri, ilk sultandan son sultana kadar devam etmiştir.